

- P.P. 1-59
 713 AUG - 2 1945
 Chief's mosticary rites, types of K13/21
 medicines and incense items
 in izibongo zenkuni of 2nd or 3rd
 1. Sithu lwe mpundu lwakho mnyathi 3/6/59
 2. Obeluhlala izikhova izibongo 7-6 (574)
 rest 17-0 (1144)
 3. Obeluhlala emaweni £1-4-6
 4. Luphila ngamadoda injama nama
 thambo emaweni.
 5. Ususa amadoda phansi ayaphuzulu
 6. Umlalanyathi wargange mifila
 7. Ubukudisa abantu wazibananeni
 8. Ije bashona nezinyokhona zabo
 9. Umsuka wozulu eliphuzulu
 10. Usonpompo odlela endlebeni eyendlela
 11. Unyakawumbi uyodlela kwecyengonyas
 na.
 12. Uloketha kahle na seMnyameni.
 13. Odlela izinkomo zidla obonjeni zingawo
 14. Izulu ladwana kwawa amawa
 15. Zinyamizane zamawe zemula nge
 mikhondo
 16. Lidume kwa Gya kwawo amawo
 udoda
 17. Zalukazi zaswela inigede yoku
 baleka.

713

X13/21

2

2 ugwayiso ijiziba.

Isilo esikhala ehlungwini kwa mlambo

Isilo esidla umuntu; unxe umlinda.

Ushlangu sekubelwa undiyayo,

ugogodi azehluzayo.

Umkoni una magabela amanuba,

umzuntu unabenge lazitha,

ufunjeza amadoda agodola.

Ukungango ndaba ngiyesaba

Uhamu ungeni ndlovu.

U puza aluhlaza amagawungawu,

ngiyesaba uyesebeka.

Umlalanyathi kwasha ijiziba,

Inkunzi engenzi umhlango ka

menzi ka ndaba.

Isibongo kwaduma kwagasha ama

langabi.

Inkunzi elala namadoda phansi,

Inkunzi umlala-nyathi.

Umxhelo ngiyawesaba anjenge lungu,

Inkunzi engalwo nankunzi.

Isodli kwabulula izigodi nemifula,

Umlalanyathi alala amadoda.

713

K13/21

3

3. Kabula malale hlane,
 washo uwenzi unonyanda,
 umagumba zigalele,
 umagumba zigaleke,
 ukweje ngiyamisa.
 Khonkholtha munjiwa,
 Okhonye kwathula ijigodi,
 kwahale ukuthatha kokusa.
 kwahale kwamabili kwahala lala
 usala zibele
 buya noqhedu bamlayile
 Umalalandleni kwahala.
 unoduna zabuya ehlane,
 kumbona buye nenkonzozi,
 ngokwecaba ngoba ineschwele
 inkunye nanyama ngiyayesaba,
 zabuya zibuyo kungenkethi.
 Uthwasisa ihlobo, idume lona
 Okhonye zinkhangala laduma ijulu
 uwenzi unonyanda unqabadeli
 Agabathela yinkudla zonke.
 unnyathi ngozingozi,
 umagumba zagaleka.

4 Swasho uklelewo lwezinklabathi
 Umanyathi ulwa neziduli.
 Umanyathi ulwa nezindonga,
 Uthulani bafana nijobona,
 Usigubudu umhuga.
 U Dube elintende ka Silwane.
 Uthole elihle ngamandla ku Matengda
 Inyama lenyama elingukweni,
 Ngimfanisa nenolela evundlayo,
 Emithu ngimfanisa nenyathi.
 Inyathi yelanze nenhangala,
 Umabubula thula sizwe.
 Ngizwile izigodi zulu, uthina,
 izwabele inyathi zulu,
 Umalala enkundleni.
 Uthulasezwe zulu, khala nyathi,
 kubula silangwe samadoda.
 Inkhunzi emagabela amnyama
 Inkhunzi emagabela abomvu.
 Elebe elega amanye amalebe
 Elebe ngokukhalipha.
 Udabula amazwi ngezwi.
 Buka zulu sibuse, izizwe zonke.

713

K13/21 5

5. uzulu laduma abala
 kapha kunge ntuli abala
 usiguga esyfulile ngameva
 emuzeleni weyinkomo zenkosi
 usitunga amadoda ehlezi.
 usibulali ahashayo lutho zulu?
 unafulela akwanetha "idaba"
 Ithungu eligaba lengazele.
 Izalabhu ~~lathi~~ ichiwuka lakwela
 entabeni,
 usinhlentle ngobuso nyesabeka
 unyenge nyathi yamahlathu
 utholo adla ligagile.
 Shithi! Shithi! Shithi!
 uthuli ngo! kwashunga uthuli ngo!
 Bembedu nkonka ecela kwezinde
 iziziko;
 Uzaca okhomba ngayo zonke,
 Uhlehla uyovana kunyima zulu.
 unobashula, amubashule
 masiphuphuphu zasiphuka izigqo,
 izigqo zothani nemithu
 unyathi emnyama, unaleli ndle.

713 *hikongo zenkomazi* K13/21

6
khala nkomo yaso ndini,
kala nkomo kayulu
zobuya nsengakayi.
Kodvu, ubebe ubembedu,
Nkomi elobola nggazi lama xubutho
Gali gazi liliguzi kwazulu,
Nkomo ekhala emaweni, kwahlomazulu,
Nondidwa gugu lezizwe.
Nkomo, mfela izwe.
nami bengazi khalala zulu.
Shuthwa lwenciso uzolw ephelile.
Nkomo zavusa imzila emdala.
ngoba zavusa wavuka uzulu.
zayakubuya zulu Shamba lenhosi
Nkomo emenzwa izala,
wathi, ningayi hlabi leyo nkomo
Ningayihlali nimbangile uzulu,
lyakumlandela emdala untando,
Imlando yokhokho,
khala nkomo kayulu zobuya,
uzitho zimagwegwe
ngo kugwegwe kaba kayise,
ubuhle bako ngizabesaba

713

K13/21

1. Bebezela ziyobuya,
kuzwakele mahlala impi
Wena s'gatha amadoda,
uwagathe gede wanyamala.
Swansa, ukhonzi yakwethu
izulu ilidela, ibantwana bayalika
yalikazi nama khelala banambitha
Ukhalo.
Gwansa esigwananase
Insengakazi esidwa unkhala,
Ukhala swayoyiswa,
Safana phumani namathunga
Safana banyani amathole,
Thula ukhono kazulu kuzwakele
khala ukhono ka ndaba, siphile,
nsusa zikhali silibele,
izulu uyahloma.
kuzwakele izwe kwasha ama
the,
Impi yaphuma, ukuphuma kwayo
khala makhilase,
khala ukhono kazulu
kafa, lababa izwe.

713

K13/21

8

8. Ngqwaba, ngqwaba!
Yemuka, yemuka nayo,
Uyi yenga ngani na?
Ngqwaba, ngqwaba!
Yemuka, yemuka nayo,
Uyiyenga ngani na?
Abikwa emantlonyani
Weziwa yizozonke izwe,
Inkhomo ekhala emantlonyani,
Yakhali yalila laduma izulu,
Nga asididi se omisa,
Abikwe kwaliwa,
Abikwe kwathokoza,
Wabikwa ukuthandwa,
Kiyaku phangela, nkomo ka zulu,
Nkomo eyotilewa/amadoda,
Zeqiwa intulo, iye mpungazana,
Mo! lila khala nkomo ka zulu,
Lafa izwe lawo baba,
Yewaka amathunzi ayawukela,
Amathole, alambile,
Amantlonyane asemangale, "zulu"
Khala nkomo ka zulu.

713

K13/21

9

9. khalala lawo muntu amemeyayo!

Umemeza uyatila!

khalala lawo muntu amemeyayo ngemama
umemeza uthini na?

uya lila.

Ukhalelani na?

ziphoto zemprala njenge ziphoto,

Mondli wezintandane

Ukhalela ijinkomo.

Uyikhalela njena ijinkomo.

koku, yenkosi, imbulalayo?

khala khomo ka zulu ungathuli,

Ojame ngombono, enkudleni,

nangezimpande, ziyabeka,

hahi zulu ungamuthi,

ningamhlaba,

nothi ningamhlaba,

khoba senihlaba uyolu ethule,

ziphoto zemprala,

Mondli wezintandane,

khala khomo kazulu,

khalela ijinkomo zakini,

ziphoto, mpophona, maulela.

713

K13/21

10

Nyoni: iShekwane.

Shekwane ziluba, zimadluba,

Senjane enesigova,

zibuke Shekwane nyoni yamasoka,

zibuke Shekwane nyoni yozulu,

noziluba ukhala uthini,

Mhloli wemhlolo kunjani na?

Amasoka koma keke zulu,

Mhlola unini na? Lena.

Thunywa, mathunywa,

kethuse nemhlolo Shekwane,

nyoni engabonwa,

Shekwane kanoziluba,

Inamandakazi imbele lizisa

Impumputhe ezala abanemehl.

Indoda eyella kalukhuni emizini

wamanye amadoda.

Amadoda osala ekese imilomo,

ngoba, umathunywase,

wedla kusale umbani.

Ukwayisa amadoda,

noziluba noziluba, nono lamanzi,

amaqibuke kwezinde iziziba.

713

K13/21

11

"Nyoni engadliwa, izinyoni zedliwa,
kuthuthuwa lwezulu,

haduma obala,

haduma kwawa imithi,

haduma kwaphela imizi,

Imizi imizi yamadoda.

Shekwane noziluba

Inoondukazi embele luzica,

ezinyo zimbile ethambile,

Impumputhe ezala yhlakanipha,

Impumputhe ezala abanamchlo,

Indoda eyehla halukhuni,

Yehla, yehlela, emzini wamadoda,

Yehla, yehlela halukhuni emzini,

Emzini wayo, emzini wamadoda.

Kuyofa abantye kusale yibongo,

Yibongo ziyocala ziba lilela,

Zibalilela emantlweni.

Shekwane noziluba,

Kuziwakele, ukhulile,

Yathi, "bu" indlovu, kwathi nya!

Yathi, "bu" indlovu, kwathi nya!

Kwaphuka amagatsha emithi.

713

K13/21

12

Ephuka kwathi nya!

uya bona izidindi zemuthi,

zizawo beka phezulu!

zizauthi ziphenduka afa amadoda!

Yebuya thekwane!

Nyoni engathandwa

wawubulala nyanzi wamadoda.

Yebuya thekwane

Yebuya noziluba!

wabulala amadoda.

Wangenisa izulu na!

wangenisa ukufa okubi na!

Wangenisa aphela amadoda!

Lezi iibindi esingaka na!

Thekwane noziluba, luba!

Mlipudumezi sa nyanzi atshusayo!

Unongalo asiphotshwana!

Mroziqolo njenge nkehli!

Inkhona wole ngobuso laduma!

Thekwane noziluba,

Wenketha sizwe,

Wenketha iholo kuzwakale,

Wpumputhu ezala izihlakanephi.

713

K13/21

13

Inqomfi (Zibongo)

Unobokodo unasidwa sisila!

Ukhahlakhlakho

Inyoni yamasoka

Uropela unina

Ukhala zome izinyembezi

Gege ngahlela masaphula

Untananta usikizelayo

Duduzo izintliziyi ephilayo

Ulula mema widwa

Ulula kenhlele

Gweje abona

Ubovu nyenge ntolwane

Uncelisi wezintliziyi

Zamasoka nezintambo

Bibi zela nyoni yezulu

Uzwahlele ukhahlakho

Ukhala izinkangala

Ukhala unaweni

Ukhala imfutlananeni

Ukhala ezigodini kwasha

Nondidwa uzwahlele

Duduzele duduzwezintliziyi

713

K13/21

/ 4

114 usogili!

Igili lakwa nodudu

Elililela umuntu, kinyenga ngendaba

Lililo kwaduma ngesenyangeni

umshufuzi wezindaba

oshufuzi zencane nezinkulu

ubuku kuzinzizwa

Alubambizihlizyo

Inyoni ekhaya yodwa

yakhala izinyo zithule

izulu eloluma iwakwezindlu

laduma lajithathal izintombi

Adla amasaka nezishomane

adla amakhehla, akwaba lutho

Inkelenkeleni ulutha amanga

angali kutha iziniso bentama

ukhizyo jeni la amehlo

ngoba uyithemba lethu

Ududuzo izinkhizyo zethu

nyoni encane unodumo

Unodumo komama nobaba

unodumo kwancane

unodumo kuzinzizwa nezintombi

713

K13/21

15

15

Nogeagea
 egeagea emagekene
 venvane angilwazi
 kenvane ngiyalwesaba
 wenvane lwehla emizini iwamadoda
 kwehla kamina phuzulu yasha inizi
 Inizi yamadoda
 Siphuzulu kawiboni ngani
 sisila sisitha ilangabi lodwa
 kweya! kwiya! kwiya! unodimo!
 wuzima ovula kwakubi
 ngayinqazi wuzinyoni zonke
 moyoyu ovunguza imihla ngemihla
 ovunguza ubangenele eyodini
 abalele naba hlezi kufana
 Phela lendlala nawo hungawe
 ndlebe
 nyawo zilula
 Sabela naphumase
 zimawo, zimakhekethe
 moyo wabo bonke
 manduzi wezishinane
 khlizyo bonwu njenge lauga.

713

K13/21

16

¹⁶ Intakaniisi!

Ehlala emagelkeni

Angi gedi nezo kwiphuka uphiko,

Ekhosi enamankwa emkonto,

Yembathe umkonto njengo bedu

beyidla, beydonisana.

Isigolozo simchlo angolo,

Esikhangelwa amasola,

Sakhangelwa izolimani

mwelwa kwizkude!

Klaana kunyango lauga liphuma,

siphu, siphu, gija nodudis.

Zibongo zehawu.

Umntshu wamuntu

Umagabela amnyama

namhlephe

Amrobeli futu

nginithanda schubambere impi

Amabuthu ethabathana,

Emingisa umuntu

Emingisa lapha lichonakhona

Ushwane helele emzim wabantu

713

K13/21 17

17. Ushwane ubenduna e Sibandlela.
 Ubincakade waze wafunyaniswa
 Ovunulele lishona
 wavumila liphuma
 hashona nezindunu zamadoda
 kaphumla nemizi wamadoda
 akhozi kubila amaphikho
 kwezwa khala ukuvuma kwa
 mawa
 Inkunzi kuvanxaba nyaba
 kumamela igazi lamadoda
 kumizi wezindaba.
 Ushani bude, buyokugibanisa
 kipebe, engumbone ukwehla
 kwazambwas
 kwathi kusasa yasha imizi
 Okhangela engansi ukubeja hwe
 langa
 Okwezi lokusa
 unodada obula amanzi igazi
 Izinkomo zabuya zikhala
 Uvenwane abumabala ayibidi
 ngibengiyaluthunta lwahwagabala

713

K13/21 18

18. hinkomo zabuya zika Shaya,
 kwaye. kwalandela nezika ndaba
 Ezayengwa indiki yakwa mavela
 Qhamba ebasa etobiyi amaroba.
 Aphlwe weva wanjengo mlilo.
 kwahungasa khali inkomo kwa
 ntombazane,
 Inkomo yayi zikhala kithi kwa zulu,
 umawezela wakithi kwa zulu.
 Aswezela izigwe zonke magqangula,
 Abitshaya nabal ndlonde ka magqamane
 Abusika nhlolo buyafana,
 zikhali, zikhali zamabutho.
 Inkonzano khweli phuzi kwezindlu,
 khweli phuzi kwezindlu zasha,
 bathi iyahlala,
 Indlovu ibhe imika kwezwabala,
 babe yilandela abakwa ndaba.
 Isikhukhula sika mame zabitshata,
 Othe esadla ezinye, wadla ezinye,
 Wathi esadla ezinye, wadla ezinye,
 Othe esadla ezinye, wadla ezinye,
 Wathi esadla ezinye, wadla ezinye.

713

K13/21

19

Wu gidageda izizwe!

Uyahuhlaselelaphina?

He! Uyahuhlaselelaphina?

Wahlula amakhosi!

Uyahuhlaselelaphina?

Wagenela izizwe!

Uyahuhlaselelaphina?

He! He! He!

Uyahuhlaselelaphina?

Zulu laphela nobuhle.

Stohe lika gungqinisi!

Wama ehlungwini!

Wzulu kaduma abala

Rapho kunge munga kunge mbala

Umafaka njenge daugamani

Ungqobo kasigugisi

Ukhiphela k'asani ngiyasesaba

Inyanawo ha ndaba

Ukillinga abantu ndaba!

Ukibutali izwe zulu!

Ungandayi wazetha umboko

do nesekela.

Ungomaxozo, usela k'asani kuyabala

713

K13/21 20

20. Umlaza uzozala ezintanganeni.
 Umpukane ezibundibundi.
 Uggamu ijenge langabii.
 Umbabazi we ntlamba.
 Emizleni wezinhomo zika ndwandwe.
 Uthani abuyipilili.
 Usambane esimba umgodi singawolali.
 Ulawo amabutho.
 Umalamba adla itwazi, ijindaba.
 Umalamba adla itwazi.
 lezinhomo zika ngilekazi.
 Inganawo ka zulu.
 umlamba ka nyathi!
 Angekufu nga madliso,
 unyoni yezulu.
 Eyakhalela uzulu.
 unyaca, okhomba amabwazi,
 unwelela kweliphesheya.
 Uthulisa uzulu amangale.
 inkomankoma isembizeni,
 Nkomo zaya ekhuluwe zabuyelala
 zabuya, sezirentali yanawo.
 Nkomo zakuphuka.

713

X13/21 21

21. zitwele iningizimvu nangezimpondo.
ziyabunya.
Sizithwele inyakatho nangezimpondo.
uzitho zindiqweqwe
Amagabela.
Anga bende bezingwe nobezingunya
ma!
Anganga mabuya eziziba nolwandla
noLukhelo.
Ulaka lukalweni enhlangothini
kapha kuhlangothini khona inifula
kanye neyabafu
kanye neyabafokazane.
Ha! naziyi Bayi Balele!
zhi - izi -
Naziyi! wa - hi - balele!
Ubuhle bezibumba,
Ubuhle benkomo,
Umbala akhetheyo
Zinkomo zenkosi zaphela,
Uzulu wahlasele,
Zabuya ezinkandaba,
Zabuya nemibala yayo.

713

22

K13/21 22

Wena buhle busicijela impi
manasa inkosi uhlanya
buhle buhazulu buphilele,
kapho, zulu, aphelela khona.
Usalele emuva.
Usalele ubuthongo,
Usalele ukhala,
buhle bentosi buyasabeka.
Inkomo khala emthonjaneni,
zizwe zonke zizizwile,
Amabutho egubaza,
Amakheba awalala
zalukazi yasa zikhala
zizingane zacwaza,
zinkhobe azapha ejinko
Amabutho ayibona indlela.
Kumnyama buyasabeka,
kuyababazeka zulu,
Ukuthula akusizi lutho,
Safa safu zulu.
Nizithuteli ka gali muntu
zwe lonke liya maji zulu
zinkomo zonke zizwalele ukhala

713

K13/21

23

23. *Zibongo zeroisa.**Umlamulankunji,**Uwula idlela sibone,**Isiqwaga sisidwa lekhandu,**Umlalisa madoda,**Amame baso bimangele**Umajukujelo ukhona,**Inkunzi empondo zinde.**Ishe lika ginqampisi!**Ngubu ephulle khlungwini!**Inkhonto engenandawo yokusolwa,**Umakuya ngonyezi**Umkhonto ingasaboni,**Ukhandu amashunga**Ukhandu abanuyane**Ngonda amagwala.**Akhuluma kithi kuhlé; aphi lamadla**Qamu kuzinde iziziba,**Ilanga eliphume linsizwa,**Litla liphuzulu linsasa,**Lifuna ukhottiwa ngumbazumba,**Ojame ngobuhle ubuso,**Izizwe zaye saba ukhumbuleka*

713

K13/21-24

24

Obuso bubuhle njenge tohitohi
Uma ndiza wavula indlela
Ndonga zelanga
zimawa, zibushelileji!
ngiyazibiza ziyisabela
zisabela kumasoka, zisabela kumadu
nga enkosi
Ancima inqizile yamahele.
Waye waliphiwa umina noywe,
ulaka ngamalwesaba
Iwe lizobaleka lonke
Ungungwini ozobuya
Iwe lizobaleka lonke
Umngamela abantu amahlambi
Oujenge zulu ephilele.
Unkomo ziyamagaba
Abikwa emanzulumeni
nga osididi sa onina,
Abikwa kwalwa
Abikwa ukuthandwa.
Mawisa, wisa akwasala lutho
Nyoni emakhandakhandi
Mkhandi kwezinde iziziba.

713

K13/21

25

25

Inkatha yezwe

Miringi inkuba eyaye nziwa kwa zulu
 kusa buswa, Impahla eyazi nginyiso
 lwa abantu, ubuso, nenqwe, neqwalagwala
 bese kuba unincaka, amaganda abomow,
 obuhlalu; nempingwa, ubuhlalu obumpfu,
 nobusenga, obubomow, bese kuba unkinga
 Amanqatha ke wena ayefakwa amadoda
 amakhulu.

Impahla eyazi hlala emizini wenkosi,
 ngasenhla, inkatha yomuzi, nenteliv, no
 buhlungu bentsi, nokwazi kwangasenhla
 nomkhonto wempu; nenduku yempu. he
 nduku yayi khonta ngayo inkosi uma
 kiphuma impi. nozwathi lomuzi
 lokwenza umlilo, nembazo yomuzi.

Inkatha yezwe lena, yayenziwa i
 ukosi kiphela. Abukhulu bayo
 bangango mlenze ngenyani. Imibobo
 yayo ingango njimbo womintu. Inka
 thla ithandwe ngokhuni yonke, kom
 vithu kwenziwa izinduna zenzela
 inkosi. kubhalelwa inkomo uma

713

K13/21 26

²⁶ isizothethwa esichayeni. Kwakutha
 thwa izibi zamadoda lake hlyi khona
 uma kukhulunywa izindaba ezinkulu
 zezwe. zibuthwe bese zihlanganiswa be
 zigatshwa zemziwe inkatha yezwe. Ethu
 uma isiyenziwe uboshwe ngesikhumba
 senhlathe. Isindwa ngensila yenkosi
 Iselungiswa izinyanga ngemithu. Inzila
 yenkosi iyaphakulwa, inkosi ukhuzi
 ivela. Iyayiphathe phansi bese ithela
 esitsheni. Izibi zamadoda zazibut
 thwa njalo zidi zihlanganiswa nezaku
 gala.

Inkatha yezwe yayi hlala exebeni.
 Hlala Endlinda yaye ngaphakathi cozo
 olweni. iyayi ngasuki lapho kuleyo
 ndlu kwakubekwa yonke imiphala
 yenkosi neninge ibusobenzi yenkosi.
 Inkatha yezwe yayingalahlwa nona
 inkosi, ingafu inkatha yona ya
 yisala njalo ingalahlwa. Kwakuthi
 inkosi elandelayo ibuso ngaleyo
 ukatha.

713

K13/21 27

Inkatha lena yezelwa ukunisa umuzi
 ncinwe senkosi. Ngokusonga inkatha
 kwakuthiwa kusongwa abantw ukuba
 balalele inkosi yabo. Yaythandwa
 njalo ihlanganise ukuzo nabantw
 babemuzi. Bangahlakazeki, bacitheke
 bangaye ukhuluma eziweni ezinye,
 kwamanzi amakhosi. Inkosi yayi
 yikhuluma inkatha, ingazeli kuyo
 na.

Inkatha yayinga khushwa mhla ku
 phuma impi, naba kudliwa izinkomo
 zomzimba. Kwakuthi uma inkosi
 ifuna ukuphaka impi ibize ama
 buthe, beselungonywa ilanga loku
 phaka impi. Amabutho besonguny
 lwa ilanga lokuphalaza, wonke aza
 phalazela emgodini, beseduze nenkatha
 yezwe, noma lapho kwakukhona inkath
 a yezwe abaye yathuthukiswa.
 Kwakuthi emgodini izinyanga zifa
 ke utshani phakathi, lobutshani bu
 thathwa emnyango yezindlu yizo izi

713

K13/21 28

nyanga zenkosi, babelasluwa ukw
 klang bamabutho, kuzakuthi uma
 izinyanga sizibelaphile zibunike izinda
 na ukuba zibuse lakukhona mkatha
 yeywe.

ukulahlwa kwazi khali zamakhosi
 zikhali zamakhosi azilahlwa lapho
 kulahlwa khona isidumbu senka
 si. kwakukhethwa indawo lapho
 izikhali zamakhosi ziyolahlwa kha
 kwaku khethwa intaba. kuyondawo
 yayi khoniswa kahulu. uma
 khufike izinja zirosha inyamazane
 yabaleka yayi kulayo ndawo lapho
 kulahlwa khona izikhali yayi yehwa
 kuyondawo kwakuyingashiswa. kwak
 kuhluma sethani kube bide imp
 la. Uma kufe enye futu intaba
 ziyolahlwa khona futu ku
 ze kube yingwaba. kwakukhe
 khwa indawo enehlathi elikhulu
 lapho zibekwa khona izikhali
 zize ziholele khona lapho.

713

K13/21 29

29. Umazilahwa lezikhali, ziye
 lastwa kugala izinyanga, ukhuzo
 kuthi nonuntu ogangayo ngazo
 abonakale, avelwe umhlola
 unizini wakhe. Umuntu edle
 inyamazane efle entabani yezikhali
 li waye phantsha uhlanya, uma
 engavelwanga emunye umhlola
 ezizini wakhe. Lokukwaziwa
 izinyanga zezikhali.

ezikhali zamakhosi lezi ezilahwayo
 ziyingqaba. ngoba kubafe leyonko
 si, kulahlwa iingqaba. zikhali kubu
 eyazi handwa izinyanga zawo, le
 mkonto eyazi ngabizwe. Uma inkosi
 iphuma, iyakwelinye ikhanda, mbe
 iyayo, ibizophatlwa itoluni noma
 amathuni amabili abafana, a
 batwala amacansi entosi. Umkonto
 wentsosi eyayo ayizukho mningi
 nobi bentsi noma munye.
 ukanye nalowo ogwaza izinkomo
 zomzimba (omkhulu, eyabalogo)

713

K13/21

30

50

hemkhonto uqohlala endodaneni
 enkulu, ezawu ntle umhlaba. Ukho
 na inkonto wokwakasha inkosi
 ibisi phathwa izinceku ngamhlanu
 ngamhlanu. Sphathwe zimelko noma
 zi itshumi. Iyoke lenkhonto eyola
 hlwa entabeni nezikhali ntle inkosi
 ifayo. Imkhonto kayingeniswa egodini
 lomuntu. Yona itahlwa kwenye indawo
 hoku kwenzwa ngoba uma umuntu
 eswaka eseba yidlozi uma embelwe
 nenkhonto uyabulala abantu. Phela
 umuntu kwakhe thenjwa ukuthi u
 muntu swaka abeyidlozi inyoka. U
 ma umuntu elahlwa nezikhali anga
 ba yinyoka enolaka ibulala abantu.
 Uma umuntu kwakho bono
 a nenkhonto efela esibayeni kuthi
 njwe ukuthi ibelawe amadlozi
 imelko layo alibonakali ngapha
 ndle lifumaniswa ngaphakathi
 kuphela.

Uma umuntu efela imkhonto

³¹ yakhe, iyakhwa endlini yofileyo
 inihwe inkosana yakhe yoma ngayo
 egodini lakhe. Ujinihwa oimnye
 umuntu. Kuzakuthi umakhalwa
 ukumbiwa igodi umkhonto bekwec
 phansi, sekuzo khallwa igaja isikhlabu
 ngalo egodini. Uyona egala ukhula
 be igodi. Kuzakuthi uma sechabile
 asethatha umkhonto amenawo njalo.
 kuzakuthi bamba laba abanye yena
 abanye nonkhonto kayise. Kuthi ka
 ngaqedwa sekhanjwa kuyiwa endle
 ni. Kuzakuthi uma inkosi isigo
 khuluwa endlini isiwe egodini ku
 gale kubulawo umuntu, kuvama
 ukukhethwa zivocivocini zayo inkosi
 obulawayo. Uyona ozofakwa kuzo
 la egodini endlalele inkosi. Kwaye
 kuthi izintu zenkosi eyayivunula
 ngazo zivunule amakhosikazi ayo
 amakhulu uma kuyiwa egodini.
 kuthi uma sebezifaka egodini bea
 bezifaka nazo.

Umuthi wabanti:

Inquduzo: komuthi ucatha abantwana. Uma umntwana enomkhuhlane ucatha ngawo. Kumbiwa upande kucathwe ngayo, ifakwe amanzi ibilise.

Amagqolo omtholo: komuthi uyacatha omtholala nabantwana ulungisa isicwuyadonsisa impela ikhipha namathethe kheke egolo.

Ungqolosi: komuthi awokuhlazela abanye uma ufuna babe nesonyama baphenduka babemnyama banile ijindana ejinkulu.

Ugibaziqela: komuthi awokuhlaza abantu abahlulile uletha isithungu kubantu abahlanya ngawo. bageze ngawo putli.

Ummemezi: kona umuthi wokukhiya amaphupho. Kanti putli bayahlanya ngawo bahlazele ijintombi. Intombi abanye bayiphosa ngawo ummemezi.

Umntu wabantu

Ubulubu. kona umntu uhlanga
izinsizwa nezintombi zifuna ubulubu
na badala abebaniwe bayahlanya
ngawo. Ufuna uiswa eduze nezintu
ba emaphozini.

Amagolo ehlukahlukane: kona ku
yahlanya ngawo, kodwa uonselana
izinduna. Uma umntu enyongo
uhlanga ngawo uyikhuphe. Kuxelwe
lwa amagolo kwawo.

Seinamlelo: komntu iwona umntu
ezigqina ngawo uma eyikhupha isi
diba. Usethe ziswa kahulu zinsizwa
nezintombi zifuna uhlanga igazi
lazo. Uyahlanya futu komntu.
kumbi isigasa sawo sigotshwe sifa
hwe emanzini abuthukw. Uhlanga
ngawo usupholile.

Isigasa nyongo: komntu uhlanga
abantu abakhulu wenza isithunzi
kumntu. kumbiwa isigasa sawo
sifahwe emanzini.

718

K13/21 34

Inaulansula: komuthi uhlangela ubu
lawu izintombi nezinsizwa. Suthi uya
ye uputshwe nezintelzi zohucela & ekhaya
Udlubhani: komuthi uhlangela u
bulawu. Unezipanjane ezincane
ezixotshwayo zifutwe emanzini u
kholakala ezinkangala.

Ishoba lenyathi: komuthi uhlanga
izinsizwa nezintombi ufumaniswa
ezintabeni. kuhlangwa ngempande
yawo. Uhlangela ubulawu.

Umbubalo: komuthi awokuyigquma
uma umuntu ejikhapha isinyama.
abuye ahlange ngawo.

Intolwane: komuthi awokuyigquma,
nokuhlanga uma umuntu ejikhapha
sinyama nesidina. uyababakhu
lu!

Umeiluzi: kona umpande yawo yela
pha abaphethwe umpirabo.

Uvungandane: kubethelwa ngezinduku
zawo, umpande yawo iwula osebalhile esi
dodeni.

3713

K13/21 35

Khakhasi: komuthi isigu sawo siya
dliwa abafana, impande yalo yelapha
amazinyo abagulayo.

Ungunguluzane: komuthi nodliwa
abafana unabeluse yinkomo, ungi
uhlamanana ezithi zingavutlwa zidli
wo. Impande zalomuthi ziyacatha.

Uhlazane: komuthi welapha, abaphe
thwe igisu, kugotlwa amacembe
awo.

Eshaga: komuthi kudliwa amacembe
awo adliwa abafana beynkomo.

Impande yawo yelapha amazinyo

Isimnywane: komuthi kudliwa am
acembe awo, amantombazane amaca
ne eyengawo utlwalala edlala.

Utlwalala benyoni: komuthi kudliwa
amacembe awo, zingane zenze utlwal
ala ngawo.

Umbido: komuthi uyadliwa abada
la nabancane, kuvuziwe ngawo in
jabane, nomfino. kudliwa amace
mbe awo.

Ngwayimla: komuthi kudliwa ama
cembe awo. kwenziva ngawo isijaba
ne, nemifino. udliwa kbadala naba
neane.

Ishwali: kona umuthi wabantwana
umaphethwa umkhuhlane nabada
la. uyacatsha.

Ikhathayo: kona umuthi wama
cala, komuthi womkhuhlane, wengi
wa isiphungo.

Impungu: kona umuthi wokucela
ekhaya. komuthi wokuhlanga
ulungisa igazi.

Umthala: komuthi umila, empuleni
uyelaka izintambo, wenza inshayelo.
Izimpande zawo ziyadliwa abafana.

Amagonci: komuthi kudliwa izimpa
nde zawo.

Izicane: komuthi abafana bengo
ngawo iziwelwa, zokwelusa izinkomo.
Umuthi wenza izintambo zokubopha
izintunga.

Uzi: - Uzi uyaxatshulwa emathini
kama izintambo zokweluka amadane.

13

K13/21 37

Ubukwibelezane: komuthi wama u
kumila izinkangala emagumeni, ku
dliwa izinkhlanongawo zingavuthwa
zebebonwu.

Amsoho: komuthi, kudliwa izinkhlanon
zawo uma sezvuthiwe zamnyama
amaembe awo enja isijabane.

Ugungquni: komuthi wama u
kumila emasimini, kudliwa izinkhla
nongawo.

Ushon: komuthi ufana nozgunqun
wu kodwa wona awudliwa. Ubulala
izimvu. Komuthi angawudla uyaf

Unkonkowane: komuthi ufana nekho
we, kodwa wona awudliwa. Uyafa u
nuntu.

Ukhawe: komuthi uyadliwa wona
ufana nenkonkowane.

Igende lenja: komuthi, awudliwa
umuthi langafa. Noma ubhlanwu
lawo aluthintwa.

Intuma: komuthi awudliwa, uyabul
lalo. Abantw bithisana ngawo.

Goye: komuthi uhlanda umahlanya.
 amacembe awo athoba umuntu
 ovukela. awodliwa umuntu
 angahlanya. ukulumeni akalifuni.

Umduze: komuthi uyathoba abantu
 vukela. ~~Suthi komuthi uyacatha.~~

Ukucuzo: komuthi amacembe awo umu
 ucemecane apatsiwa nesijabane som
 bido. uramisa amabi anamathela
 ebayeni bezinwu. ukulumeni aka
 wifuni.

Ugudluthukela: komuthi uramisa
 amabi ahlabaya uyahlathazi ebaye
 ni bezinwu. ukulumeni akawifun
 ni komuthi.

Iquma: komuthi uramisa ahlaba
 yo. ufana nawo ugudluthukela, wam
 uboya bezinwu.

Inkungane: komuthi uyahlaba impe
 la. awunasizo.

Umahlungela: komuthi uyahlaba
 la. umuntu oshamba ngumyama
 awamshiyi.

Ngagabulani: komuthi unamwa
 ahlabay, ebhala ufana nentuma
 kuyelashwa ngawo. Kanti futhi
 unuthi obulayo.

Uhlanguhloshane: komuthi unuthi
 uzulu, unaliduma. Unuthi u
 khawona awaphathe.

Isikwali esyokophe: kona unuthi wo
 kuhlanga, sibhlangela ubulawo
 komuthi. Vana unuthi enephu
 pho uhlanguzawo.

Iziphaphane: komuthi uyahlwa, ku
 dhiwa iimbali yawo.

Imfe yamade: komuthi kudhiwa
 izindukwana zawo.

Isona: komuthi mibi ngoba unila
 emasimini, ethi unganila umbila
 uphele.

Uhlwazi: kona unuthi wokuhlanga
 uhlazela ubulawo. Unnandi fu
 fana nonandi.

Nomandi: komuthi wenza unuthi a
 thandiswe ukudla. Uyadhiwa uwo
 inkhanyo.

Umalhangeza: komuthi mubi
umpela uyimbiza, awuphuzwa emi
ni uphuzwa ukusuku ngoba uyada
kana.

Umpompo: komuthi uyimbiza nawo
futhi. Akuyona umbiza eplumayo,
iphelela esivini.

Ubangalala: komuthi udliwa ama
doda anicithembu, uyinsizwa ezinezi
ntombi ukhuzo zibonamandla njalo,
kwa besifazano.

Udelanina: komuthi swohudliwa u
yahlanga futhi. Uhlanya ijinsizwa
nejintombi.

Uwezawoza: komuthi swokuhlanya
ukhlanya ijintombi uyinsizwa, zifuna
udumo, nabantu abafuna abantw
ngemisebenzi yabo.

Usofa ulahlane: komuthi kuhlanya
ngawo kuhlanyelwa ukubalaow, futhi uya
kalahwa. Kugaywa umpande yawo.

Ungwayana: kona umuthi wokuhlanya
ijintombi uyinsizwa. Nabobonke abalingi
sa igazi labo.

4713

K13/21 4A

Mhonzane: komuthi umuthi
omubi uthi ungakunikela bese
uyafa.

Mufanfo: komuthi uyadliwa, una
neva.

Umouthwa mimi: komuthi uyadliwa
muthwa ubemnyama.

Zinhllelo: komuthi uyadliwa uwo
thwa ubebonwu. uyabambana una
uwude kakhulu.

Zitwahubonwu: komuthi uyadliwa
muthwa ubebonwu.

Isidunwane: komuthi uyadliwa
unila emahlanyeni.

Amavombela: komuthi uyadliwa
unila emahlanyeni.

Amajingjale: komuthi uyadliwa
unila emahlanyeni.

Zindeni: komuthi uyadliwa,
unila emahlanyeni.

Zinongwe: komuthi uyadliwa,
unila emahlanyeni.

Ukhumu: komuthi uyadliwa.

42 713

X13/21 42

Amathungulu: komuthi uyadla
wa.

Leiso: komuthi awokuhlanya, ku
hlanya ngezimpande zawo.

Ugodide: komuthi umuthi woku
catha.

Umkhumbulo: kona umuthi woku
hlanya. Uhlanzela ubulawo.

Uclabakheki: kona umuthi woku
hlanya. Uhlanzela ubulawo.

Uphelhelangen: kona umuthi we
zimizwa, nizamtombi zehlanya ubu
lawo.

Umsukumbili: komuthi awokucatha
una umuthi engaphilile, elu
ngisa isisu.

Udumaphansi: kona umuthi woku
elapha uphathwa izinyanga. Una
kwele umhlolo ekhaya kullashwa
ngawo.

Ugwavuma: kona umuthi woku
hlanya, kuhlanyelwa ubulawo.

Isisovo: kona umuthi wokudlisa abany
uyi nibiza futu.

Simongotho: hona umuthi wezinye
ngawo ejibulala ngawo abantu nabathu
kathi.

Imfeyenkawu: hona umuthi wokw
hlanya uma umuthi ucsifuba e
sibi. Uhlanya ubulawo futhi.

Inkwanakona: uma umuthi ene
zilo wayephuya lomuthi uyumbiza

Isirope: komuthi umuthi wokwe
kapha unakusheniwe ekhaya. U
soanye njalo belapho okunye ukufa.

Uhlaze: hona umuthi wokuhlanya
uma isifuba singalungile.

Ummungunabelo: uma umuthi
ebulawa amajinyo, umuthi u
kuba ngalimuthi.

Injambu: komuthi umuthi wokwe
kapha abantu abavalekile isidodeni
Luthi umuthi edliwa amadoda
ancithembu. Luthi welapha ama
zinyo.

Umkhambathi: komuthi welapha
iminyi yamadoda.

Umhlakwa: honuthi uyimbiza uma
umuntu euhlala uphaya wona lo
muthi uyimbiza uyisichabw esihle
impela.

Umkhokha: honuthi uyadliwa
umalisa: hona umuthi wokw
phonsa ijintombi. Uhambelana ne
habiya. Umuthi wokweshela owa
ziwa ~~izinsizwa~~.

Uwendle: hona umuthi wezumi
zwa, ephonsa ngawo ijintombi na
wo futhi uhambelana nhabiya.

Umhlangothu: hona umuthi opha
kwa ijinyane ezelapha ngawo
umakunabakakathi abahamba
ekhaya.

Uzibuthe: hona umuthi wokw
hlanya ijintombi nezinsizwa zifu
na udumo. Uzibuthe umhlabo
mbili.

Amasethole: hona umuthi wokw
elapha ijinyane, umagkhishwa
amasi esiwini. Uyimbiza uyacathu

713

K13/21 45

Umpindisa: hona umuthi wokwe
lapha. ziyanga ziyawazisa impela.

Labathika: hona umuthi wokwe
lapha futhi kanti futhi uyabulala.

Uwutha: hona umuthi wokuhlanya
uma umuthi ekhipha umuthakati.

Mbeka mina ingedwa: hona umuthi wokwe
hlanya nokukusela uma umuthi

engatholi. noma ethola amantombazane
okwa: ukuzi athole impama uyamiselwa.

Umafuthe: komuthi uyintlezi kanti
futhi uyacatha.

Umdlanguwenya: hona umuthi wokwe
lapha. kanti futhi komuthi awokwe
dwa.

Urrazwendo: hona umuthi wokwela
pha uyahlanya. ziyahlanya ngawo.

futhi komuthi uyacatha.

Udukaneyo: hona umuthi wokwe
bulala nokuloya abanye. Umuthi

abamudlise komuthi ubanohlanya
aduke neyo.

Ukhalakwa zulu: komuthi awokwe

hlanya. Uhlanyela ubulawo hanta
futli nenyongo uyaphhipha.

Uyintombi: hona umntu wo
kukhanya. Uhlanyela ubulawo
izintombi nezinsizwa.

Umbiza emnyama: hembiza isiza u
ma umntu enomkhulu. Iya
lungisa esiswini ikhiphe inyongo.

Umbiza emhlophe: hembiza iyafana
nayo lena emnyama. Ikhapha inyo
ngo.

Ukaphaphi: hona umntu wokuba
kalo abanye abantu, uhambelana
nofufunyane.

Umdlalo: hona umntu wamazi
nyo. una amajinyo ekhulungu
kumntu uxuba igawo.

Utwalabombo: hona umntu wo ku
phonsa izintombi nezinsizwa. hontu
uhambelana nofufunyane, kanye ne
habayo.

Umkhando: hona umntu wokuba
ngo.

Leigidi: hona umuthi wokuhlazela
ubulawu, uma izisizwa zeshela
zikhanya ngawo.

Lumbola: hona umuthi wokucatha
uma umuthi enqwala uhlazanga
wo acathe ngawo futhi.

Ukhakha: lomuthi uyimbiza yoku
lungisa isiswi uma umuthi ekhade
equmbile nonqensiso esibisi.

Ungqengqelela: hona umuthi wokul
hlaza kanti futhi lomuthi uyisi
phungo.

Udubano: lomuthi umuthi swazama
izinyanga zelapha ngawo.

Udidi: hona umuthi wokwelapha
ingozi, futhi umuthi wokwelapha
idolo.

Uvaphipha: hona umuthi wokul
hlaza, uma isiswi singalungile
umuthi uhlaza ngawo ekhuphany
ngo.

Ushulumanye: hona umuthi wokwel
apha, futhi umuthi wokuhlaza.

113

X13/21 U 6

Uvelanganyeri: komuthi mubi impela uyabulala. Abantii babulalana ngawo.

Amrangwe: komuthi nawo mubi impela umuthi wokubulala. Suthi izinyanga ziyelapha ngawo komuthi.

Ishophona: komuthi wokwelapha wama izinyanga ziyavazisa impela kakhulu uyacatha.

Udelunina: kona umuthi wokwelapha abantwana kanti suthi umuthi wokuhlanya izinsizwa nezintombi zifuna ukulawu.

Umrandidlovale: kona umuthi wokuhlanya izinsizwa nezintombi uma zifuna ukulawu.

Umrabophe: kona umuthi wokubethelela izintombi ukuba zingashiya unaso ayo.

Umyilanyoni: kona umuthi wokuhlanya izinsizwa nezintombi uma zifuna isinyama. Uhlanya uma wuthi kade kushonile ekhaya.

713

K13/21

49

Imuthi esithakwe yemnyanga:

Isuwiso: umuthi wokuphonsa ijintombi
ishaywe uvalo yesabe njalo. Thon
nangozi.

Udelakhaya: umuthi wokwenza umfazi
anganuki ekhaya ukubethela
ngawo.

Isambulela: umuthi wejintombi lona uy
yibanisa ngawo, bese ikhukh
ubula njalo.

Uzizamlandela: lona umuthi wejintombi
unophondo lokuzi khatha ngawo
ijintombi zonke zikhale ngawo.

Ukupunyane: umuthi uyadlisa, kwe
uyo ikhathu uyeqiva, umuthi
kphendeke uhlanga.

Uyibuyele: lona umuthi wokuthi, u
na umuthi we intombi noma
insizwa uyibize ngegama u
khise ngawo ebucikha yibuyele
la noma umfazi.

Umpukubala: lona umuthi weinyama
Uma intombi inalile umuthi uyifaka
umyukubala yalibe abantw.

718

K13/21 50

Insiyi yamasela: - lomuthi usiza umuntu
uma benubekela intombini
nomna kuma khosikazi ake
she ukululama.

Idukaneqwe: - kona umuthi wocitha
uma umuntu benxosha
ekhaya bandwebela ngawo
emake ngaziwa ukuthi wa
shonaphi.

Umphepliso: - kona umuthi ojisiba
ngo wokushisa inzi yama
doda neziwama zakathakathi.

Iubhangu samadoda: - lomuthi owoke
vikela abantu umabefuna u
hukudlisa ushephe uzwe u
wubhange lowomuthi.

Izinda lika thukwane: - lomuthi owoke
bethela ekhaya uma ufuna
ukubamba imntakathi, nezi
zakhe ekhaya.

Elomkhandlu: - lomuthi owoke
u uphakathi kwabantu. Nomna une
cala ukwenza isithunzi.

713⁵¹

K13/21 51

Uthandanani: komuthi awabanu
nyane abanesithembu. Abanye umzi
wabo bawuphatha ngalomuthi.

Muphiemelela: komuthi uwana u
kuphatlwa abantu emabenzini be
funa ukwaziwa bathole izigu.

Leicitho: komuthi komuthi uphatha
izinsizwa namadoda beitha iniizi
yamanye amadoda.

Amabesi omoya: komuthi wona
ukuyisa umfazi uina lenuke e
khaya. Uina umpensangawo uya
kuya.

Zikhonkwane zomuzi: kezi zikhonkwa
ne izifakwa ukuthwapa kwehle bo
ukhize igulu liingca ngexi ekhaya.

Unduku-suble: komuthi ungum-
hongo. noma ingakuphi ibhombi
unba uyibiza ngama ngashaycha
ngokuhesha. Nabathakathi bawo
ngula ngawo.

Amangibhulphi: komuthi kuhlanywa
ngawo wenza isithangis.

Amafutha eziwane nemsebenzi yawo
Awendlovo: hamafutha amahisela impi
 uhuye abantu bangcali bangadinwa
 ukhuma nokuhamba. Abantwana ba
 kwa (ndlovu) bamahiselwa ngawo uhuye
 bazine.

Awengwenya: hamafutha amahisela
 impi uhuye amabutho abenesibindi
 esikhulu. Abantwana bakwa (ngwenya)
 bamahiselwa ngawo uhuye bazine.

Awenwe: hama amafutha amahisela
 izinkomo uhuye zikhumbule ekhaya.

Awemobu: hama amafutha amahi
 sela izinkomo uhuye zikhelwe, umuntu
 uma efuna ukhanya umahiselwa
 ngawo noma ayikhethe ngawo.

Awomkhomo: hama amafutha oku
 khanyisa, hamafutha wokwelapha abo
 dliwe uhuya kuphume isifuba.

Awobubesi: hama amafutha okuvelapha
 impi nenkosi uhuye abenesibindi
 noma yesabeke nempi uhuye ngcali
 kube ngamashinga.

713³

K13/21 53

Akaramu: kana amafutha cisila
umuntu ubancinyama njalo. Uma
umuntu bempaka isinyama baxuba
nawo.

Ehlengethwa: kana amafutha ehla
uhla. Uma umuntu anceda aseke
nyise wona, akhathengawo.

Awehlwaathi: kana amafutha okwe
lapha ijinkomo ukubayungalahleki.
Zingehlukani futhi njalo zibutlise
ndawonye.

Awesambane: kana amafutha isithu
uzi, uma umuntu efuna ukwasa
elwa uzkhathisa ngawo.

Awomkhovu: kana amafutha shula
ya uma umuntu beziposa ngofunye
ne bathaka kanye nawo.

Ukhatlolohe: kana amafutha okupho
usa ijintombi ukuba ingamudeli u
muntu. Amafutha okhemia umuzi.

Uwundondo: kana amafutha a
nikisela amabutho uma epluma
impi ukhuz abensela impela.

713

K13/21

54

Awendlovu dawana: hana nawo kuseya
wona wokwelapha izulu. Mahle futhu w
na. kufunywa kwenzelwa izulu lungoni.

Umdaka wendlovu: ziningi izindlela
zokusebenzisa lomuthi. Abanye babethela
ngawo, abanye baphonsa ngawo ngezulu.

Ukubekelweni: kelileke bakusebenzisa uma
kefuna izikhungu. Ukusebenzisa noma
umuthi intile. Afe ophile manshane. Nese
kubekeleni bayakusebenzisa.

Ukukhohlala sempopu: lomuthi mihle
ekumkhiseleni zingane. Ukusebenzisa zingaba
buli kakhulu uma kufunwa emingini.

Ukubhiziyisa yengompi: hona lomuthi wo
kuphonsa izintombi ngebakiya. Nango
kufunyanane ukusebenzisa lomuthi oya
kakhulu.

Ukubhiziyisa yenge: hona umuthi woku
phonsa ngokufunyanane. Umuthi ophi
nawo ngawo uphuma ekusukhu ayozila
hla emaweni.

Amafutha emamango: hana amafutha
okwelapha izindlela uma bakhulungu.

Awemamba: hamafutha amukisela
 injinja ukhaye zilume impela. kutlhi
 nomia yini ebucukw esybonayo zi
 ngayoluyi.

Awumkhononodala: hana amukisela
 injinkomo ukhazande. kwadwa ziya
 ye zigace. Abathathu ukhuz banga
 bonwa baykhatha ngawo.

Awenyengeli: hana amafutha e
 uhlantla, una umuntw epina u
 kuphumelela, uyikhatha ngawo nomia
 eyontelontela angabonwa.

Awempandama: hamafutha amukise
 la ngawo injinkomo ukhuz zigine, zi
 khuluphale nasebusika.

Ungayande: komuthi uphuma igazi
 ukhuzingo uhlabe, buyatindwa ngawo,
 kwi lashwa ngawo.

Ngobandloow: komuthi awokubula
 ka babulela ngawo abanye ngawo

Uwuma: komuthi umuthi wo
 kuhlanga. uhlanya ubulawo
 ventando.

Isikhumba sendlovu: kona umuthi wempi
uyutelayi yempi una iphuma.

Isikhumba sikaxamu: kona umuthi wokwe
laptia isandla una umuntu umbulala
sifakwa eyingalweni.

Isikhumba senhlathe: kona umuthi wokwe
nukisela izinkomo ukhuzo zibe nokukhuluphala
futhe zikhumbule ikhaya.

Isikhumba sentube: kona umuthi wokushu
ngisela impi. kwenzelwa ukhuzo impi igine
amadoda abanentabeni.

Isikhumba sengwenya: Uma umuntu e
nequba amukisela ngesikhumba sengwe
nya.

Isikhumba semnyamangazi: Uma umuntu
epuna ukhambela nginuzisa ngaso.

Isikhumba semantla: Uma umuntu eba
njwe ijilumbo baye bamukisele ngaso isi
khumba semantla.

Ukubhulunge bemantha: Uma umuntu
enelumbo usizwa ngabo ukubhulunge bemantha
amukisela. Uma futhe umuntu emisa
iqondo entombini.

713

K13/21

57

Siibindi sengwenya. Abantu baya
loyana ngalomuthi. Umandla ka
khulu ekudiseni. Umuntu akaphili
mpela.

Usethundu. kona umuthi wamakhozi
azelapha ngawo iphina isithunzi.

Ungakla. kona umuthi wamalumbo.
kumpando zalenyamazane kubenywa ngawo
ze igudw.

Abaphaphi. kona umuthi wokuleya -
abathumela ngawo noma umuntive
kude.

Sidiyandiya. kona umuthi wokuleya
amakhozi ukuya abencithunzi uma
ekhanda.

Sidwendwelwengela. kona umuthi omi-
bi wokubulalana. Abantu baphonsana
ngawo.

Ukhlangothi. hezi zigungo zempi uina
iphuma ihlasela ukhul' abenamandla.

Umadlavuza. komuthi umuthi wama-
doda. bay' babeke lane ngawo. nezisi-
zwa. Umuthi wamalumbo.

58
113

K13/21

48

Isibindi singwe: - lona umuthu wokulo
yana. Abantu bayadlisana ngalo muthu
Thantu futu uma umuthu. Abantu bendlisani
le ayamukiselwa ngasa.

Isibindi senkubo: - lona umuthu wempu a
bantw bayaidla ukuzo bathole isibindi u
na seyilwa impi.

mpu zibongo zokuthala komoto wezinko

khala nsimbi luthongo

khala nsimbi yabelumbi abalumba
izwe lakuthi, izwe lakwayulu.

honyoko, mudelechiya nyabonwa
ncizwa, ibonwa, izizwe ngezizwe,
kangaba malobi lobisi

Mbiki wezindaba.

yizolezo ezaxosha amadoda

yizolezo ezaxosha uMacleni,

ungani kawijanylwa

mhla ngenhla uxosha amadoda

kanti amanye ayakuthanda.

hijolo, ugqamir kaboni kwa zulu

khela umina noyise.

713

X13/21

59*

Abantwana basale bemangele

Woula indlela.

Umina nabantwana bayona indlela.

Sicolo samila changala!

Kuphondo luka bejane.

Umpukathi upukethe abantu binkosi.

Nyoni esodumo.

Amaphiko esandiso.

Nyoni yonkuni welanga.

Amadoda nemigqawo, athokomele!

Yemuka imigqawo yamadoda.

Khathena kusa wezwakala!

Kwathi imini wezwakala!

Kwathi limalungu ezwakala wezwakala!

Wezwakala libantu bahle!

Kwenyama mafukufuku.

Kubula amadoda alindele.

Nogoloza ibadde!

Sibindi isinyo.

Khala nsimbi yabelungu!

Khala indodochiya.

Mahobocha kubula!

Amadoda alambile. End. S. 713.

End 713